

C z ę ść I

PROBLEMY DEMOGRAFII I ZATRUDNIENIA

*Halina Nortimer-Szymczak**

ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY ŁÓDZI W LATACH 1945-1985¹

Jednym z nurtów badawczych czcigodnego Jubilata Profesora Edwarda Rosseta są stosunki ludnościowe występujące w Łodzi. Sprawom tym poświęcił obszerne studia, do najważniejszych należy publikacja zawarta w dziele zbiorowym *Łódź w latach 1945-1960*, którego to tomu był redaktorem naukowym. Rozważania moje stanowią skromny przyczynek do badań Profesora, zawarłam je w tomie *Łódź, rozwój miasta w Polsce Ludowej* (dotyczy lat 1945-1970), w pracy *Województwo miejskie łódzkie* (monografia dotycząca lat 1945-1980), oraz w przygotowanym opracowaniu *Łódź w latach 1945-1980* (PWN, w druku).

Stosunki ludnościowe w badanym okresie przedstawiały obraz charakterystyczny dla ośrodka wielkomiejskiego. Jednocześnie cechy szczególne robotniczego miasta znalazły tutaj swoje odzwierciedlenie. Dominujący przemysł włókienniczy, wskaźniki zatrudnienia kobiet, niższe zarobki w porównaniu do innych wysokoprzemysłowych miast, niedorozwój wielu usług, w tym socjalnych dla ludności - wszystko to powodowało odmiennosc w kształtowaniu się stosunków demograficznych. W pracach swoich przedstawiłam dynamikę i strukturę rozwoju omawianych zjawisk, w miarę możliwości na tle innych wielkich miast Polski.

W chwili wyzwolenia Łódź-liczyła ponad 300 tys. mieszkańców w tym ok. 250 tys. zameldowanych przed wrześniem 1939 r. Była to liczba znacznie mniejsza aniżeli przed wybuchem II wojny światowej; ówczesny stan w dawnych granicach miasta wynosił 672 tys. osób. Na straty ludnościowe złożyło się wiele przyczyn: polegli

* Prof. zw., dr hab., kierownik Katedry Polityki Ekonomicznej UŁ.

¹ Referat wygłoszony na sesji naukowej, związanej z Jubileuszem 90-lecia urodzin prof. dr Edwarda Rosseta, "Łódź w świetle statystyki społeczno-ekonomicznej", Instytut Ekonometrii i Statystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Rada Naukowa przy Prezydencie miasta Łodzi, Muzeum Historii Miasta Łodzi, 3 listopada 1987, Łódź.

obywatele w kampanii wrześniowej 1939 r., wiele osób zmarło w czasie ucieczki przed najeźdźcą hitlerowskim. Najpoważniejsze straty łączą się jednak z eksterminacją bezbronnej ludności na skutek terroru politycznego, akcji represyjnych, wyniszczenia w getcie i w obozach zagłady.

Powojenny wzrost liczby ludności Łodzi był bardzo szybki. Dotyczyło to przede wszystkim pierwszych lat po wyzwoleniu, następne lata cechował wzrost umiarkowany bądź wręcz minimalny.

Najbardziej dynamiczny był 1945 r., w ciągu którego w Łodzi zameldowano ponad 200 tys. nowych mieszkańców. Napłynęli oni z różnych dzielnic Polski, a także z najbliższych okolic ówczesnego województwa łódzkiego, sporą grupę stanowili repatrianci. W powojennym rozwoju Łódź osiągnęła okragłe liczby ludności w następujących latach: 500 tys. mieszkańców w 1945 r., 600 tys. w 1948 r., 700 tys. w 1958 r., 750 tys. w 1968 r., 800 tys. w 1975 r. oraz blisko 850 tys. w 1985 r. Po niezwykle szybkim przyroście ludności w latach 1945-1949 nastąpiła stabilizacja stosunków demograficznych. W kolejnych pięcioleciach przybywało miastu po kilkadziesiąt tysięcy nowych mieszkańców; najwięcej w latach 1950-1955, ok. 59 tys., a w następnych pięcioleciach po ok. 30-40 tys. Od 1981 r. przyrost liczby ludności miasta był niewielki, wyniósł on w latach 1981-1985 12 tys. osób. Tendencja malejąca utrzymuje się także w latach następnych.

Gęstość zaludnienia w Łodzi jest poważnie zróżnicowana. Wynosi ona od ok. 150 mieszkańców na 1 ha w dzielnicy śródmieście do 23 w dzielnicy Widzew. W dzielnicach Bałuty i Górna wskaźniki są zbliżone i wynoszą po ok. 38 mieszkańców na 1 ha, jedynie w dzielnicy Polesie wskaźnik ten wynosi 45.

Na przestrzeni lat obserwujemy znaczne przesunięcia w zagęszczeniu dzielnic, wraz z rozbudową nowych osiedli mieszkaniowych zwiększyło się zagęszczenie Bałut i Górnej, stopniowo spadało zagęszczenie Śródmieścia. Nastąpiła znaczna koncentracja budownictwa mieszkaniowego w dzielnicy Górna: w osiedlach Dąbrowa Północ, Dąbrowa Południe i Zarzew, a także w dzielnicy Bałuty: w osiedlach Teofilów A i B, Żubardz Południe, Wielkopolska. Wewnątrz miasta miała miejsce migracja ludności, zmniejszyło się zagęszczenie mieszkań, wyburzono część technicznie zużytej substancji. Procesy te w Łodzi dokonywały się z dużym natężeniem przede wszystkim w dziesięcioleciu 1971-1980. Niestety, po 1981 r. nastąpiło znaczne zahamowanie budownictwa mieszkaniowego, co spowodowało zmniejszenie przesunąć oraz stagnację wskaźników zagęszczenia. W 1985 r. wyniosły one średnio dla Łodzi ok. 40 osób na 1 ha.

Łódź wykazuje najwyższe wskaźniki zagęszczenia wśród miast Polski liczących powyżej 500 tys. mieszkańców. W 1985 r. na 1 km² przypadało średnio w Łodzi 3962 mieszkańców, podczas gdy w 1946 r. było ich 2319, a w 1950 r. 2894.

We wszystkich przedziałach czasowych Łódź wykazywała najniższe wskaźniki przyrostu liczby mieszkańców. Najwyższe zanotowano we Wrocławiu, a to z przyczyn zasiedlania Ziemi Zachodnich, przyłączonych do Macierzy. Pozostałe miasta wykazywały ponad dwukrotny wzrost liczby mieszkańców w powojennym czterdziestolecu, przy czym wysoki wskaźnik notuje, ze zrozumiałych względów, miasto stołeczne Warszawa.

Badaliśmy także strukturę ludności, zarówno demograficzną (wg płci i wieku), jak i zawodowo-społeczną (wg źródeł utrzymania). Cechą szczególną podziału ludności Łodzi wg płci jest przewaga kobiet. Dotyczyło to głównie pierwszych lat powojennych. W miarę upływu lat i stabilizacji demograficznej dysproporcje te uległy stopniowo zmniejszeniu. W 1945 r. na 100 mężczyzn przypadały w Łodzi 134 kobiety. Proporcje te były znacznie głębsze w grupach wieku produkcyjnego (100 : 171, zaś wśród ludności w wieku 20-30 lat dochodziły do 100 : 211). W roku 1961 wskaźnik ten spadł do 116 kobiet na 100 mężczyzn, zaś od 1975 r. wynosi on 117 kobiet i w niezmienionej proporcji utrzymał się do 1985 r.

Feminizacja, poza konsekwencjami demograficznymi, wiąże się w Łodzi przede wszystkim z dominacją przemysłu włókienniczego i odzieżowego, zatrudniających od lat kobietą siłę roboczą. Tradycje te stopniowo zmieniały się na skutek przekształceń w strukturze gospodarczej miasta. Wśród ludności Polski w 1985 r. przypadało 105 kobiet na 100 mężczyzn, w innych miastach na 100 mężczyzn przypadało kobiet w: Warszawie 114, Krakowie 111, Poznaniu 113, Wrocławiu 110. I tym razem wskaźnik dla Łodzi był najwyższy. Zauważmy, iż na przestrzeni ostatnich lat dwudziestu wskaźniki te znacznie wzrosły we wszystkich wymienionych miastach.

Strukturę ludności Łodzi wg wieku charakteryzowały tendencje właściwe dla ośrodków wielkomiejskich, w których - poza pierwszym okresem wzmóżonej migracji do miasta - dominowała ludność osiadła na stałe.

Kierunki ewolucji ludności wg wieku były następujące:

1. Do 1960 r. następował stały wzrost liczby dzieci i młodzieży. Było to zjawisko tzw. kompensacji okresu powojennego, znacznej liczby urodzeń i stosunkowo niskiej liczby zgonów, stąd wysoka stopa przyrostu naturalnego. Był to okres wyżu demograficznego. W la-

tach następnych stopniowo malał udział dzieci w ogólnej liczbie mieszkańców - konsekwencja niskiego przyrostu naturalnego, znacznie zmniejszonej liczby urodzeń.

2. Równocześnie liczba ludności dorosłej zmalała z 61,4% ogółu mieszkańców Łodzi w 1945 r. do 59,7% w 1985 r. Konsekwencje tego stanu rzeczy prowadzą do zwiększenia obciążeń ludności produkcyjnej na rzecz ludności w wieku przed- i poprodukcyjnym. Wzrosły również obciążenia budżetu państwa w zakresie zabezpieczeń społecznych.

3. Najbardziej zmienny był przyrost udziału ludzi starych. Przemiany w tym zakresie były najsilniejsze: od 10,8% w 1945 r., poprzez stałe zwiększanie się liczby ludności w wieku poprodukcyjnym, do 17,9% w 1985 r. Wskaźnik ten był wyższy aniżeli wskaźnik ogólnopolski, który w 1985 r. wynosił 16,7%. Był on specyficzny dla ośrodków wielkomiejskich o przewadze ludności osiadłej od lat, oznaczał postępujący proces starzenia się społeczeństwa.

Obserwujemy również przemiany w liczbie mieszkańców Łodzi wg ekonomicznych grup wieku. W Łodzi w latach 1950-1985 wystąpiły: a) najniższe udziały w grupie dzieci i młodzieży (obok Warszawy), b) podobne do innych miast wielkości w grupie wieku produkcyjnego (poza Wrocławiem), c) najwyższe udziały w grupie wieku poprodukcyjnego (obok Warszawy). Możemy więc stwierdzić, iż dwa największe miasta Polski w strukturze wieku ludności wg grup ekonomicznych wykazywały bardzo zbliżone tendencje. Z drugiej zaś strony różnicowanie ekonomiczne i administracyjne Warszawy i Łodzi jest bardzo duże. Występują tu odmienne przemysły, w stolicy zaznacza się wysoki rozwój funkcji ogólnoadministracyjnych, ma miejsce poważne różnicowanie w standardzie życia, w płacach, rozwoju usług na rzecz ludności itp.

Strukturę społeczno-zawodową ludności charakteryzują dane dotyczące źródeł utrzymania. Liczby wskazują na istotne przekształcenia, jakie miały miejsce w czterdziestoleciu. Przemysł stanowi dział zatrudniający największą liczbę osób. Przekształcenia strukturalne spowodowały jednak, iż w minionych latach udział zatrudnionych w przemyśle spadł z 60 do 48% ogółu zatrudnionych. Wzrósł natomiast udział pracujących w budownictwie z 5 do 10%, a także w usługach, zwłaszcza w oświacie, nauce i kulturze, w ochronie zdrowia i opiece społecznej. W obrocie towarowym udział zatrudnienia utrzymuje się na niezmiennym poziomie, co powoduje poważne utrudnienia w sprawnym zaopatrzeniu mieszkańców.

Czynni zawodowo utrzymują niepracujących członków rodzin; w 1950 r. na 100 czynnych zawodowo przypadało 85 utrzymywanych osób. W następnych latach liczby te wzrosły i wynosiły w 1980 r. ok. 93 osoby na 100 czynnych zawodowo. Przeobrażenia polityczno-ekonomiczne kraju zmieniły zasadniczo strukturę społeczną ludności. Łódź w tym względzie cechują przemiany właściwe dla ośrodków wielkomiejskich. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych blisko 95% stanowili zatrudnieni w sektorze uspołecznionym, drobnotowarowy sektor prywatny zatrudniał poniżej 5%. Po 1980 r. wraz z przyjęciem nowej strategii społeczno-gospodarczej proporcje te zmieniły się na korzyść sektora prywatnego. W 1985 r. już blisko 10% zatrudnionych to osoby prowadzące własne zakłady wytwórcze bądź usługowe, a także osoby w nich zatrudnione na zasadach pracy najemnej.

Obraz stosunków demograficznych byłby niepełny bez przedstawienia elementów ruchu naturalnego ludności, tj. wskaźników odnośnie do małżeństw, urodzeń, zgonów, przyrostu naturalnego, a także wskaźników dotyczących ruchu wędrownego. Niniejszy referat nie pozwala na rozwinięcie owych problemów. Przedstawię więc zwięźle występujące tu tendencje. Liczba małżeństw zawieranych w Łodzi była w pierwszych latach powojennych wysoka. Do 1965 r. następował systematyczny spadek. Wejście w wiek dojrzały roczników urodzonych po wojnie powoduje od 1966 r. ponowny wzrost liczby zawieranych małżeństw. Znaczne przyspieszenie nastąpiło w latach osiemdziesiątych. Warto wspomnieć w tym miejscu o rozwodach, których liczba jest wysoka. Stanowią one nieodłączne zjawisko aglomeracji miejskiej. Średnio w miastach Polski w 1985 r. na 10 000 mieszkańców zarejestrowano 19 rozwodów. Łódź wyróżnia się spośród innych miast najwyższym natężeniem rozwodów, na 10 000 mieszkańców było ich w 1950 r. 17, w 1960 r. 13, w 1970 r. 29, w 1985 r. 34. W pozostałych wielkich miastach liczby te w 1985 r. kształtowały się następująco: w Warszawie 28, Krakowie 21, Poznaniu 24, Wrocławiu 29.

W pierwszych latach powojennych notujemy wysokie współczynniki urodzeń. Działo wówczas demograficzne prawo tendencji kompensacyjnej. Liczba urodzeń żywych, a także ich przeliczenia na 1000 mieszkańców, była wysoka. Od ok. 1960 r. tendencja malejąca urodzeń powoduje, iż w latach osiemdziesiątych Łódź jest miastem o bardzo niskiej stopie rodności. Wielkości te, obok Warszawy, są najniższe wśród innych wielkich miast Polski. W Polsce, w szczególności w wielkich miastach, notowano w latach 1960-1980 znaczny spadek współczynników płodności, tj. stosunku liczby urodzeń do liczby kobiet w wieku rozrodczym. Działo tu wygaśnięcie, wspomnianej już

powojennej tendencji kompensacyjnej, a także zachodzące zmiany w strukturze wieku kobiet. Wstępowały bowiem w wiek rozrodczy nie-liczne roczniki kobiet, urodzonych w okresie wojny. Łódź we wszystkich badanych latach miała niższe współczynniki płodności, aniżeli średnie dla miast polskich. To samo odnosi się do poszczególnych grup wieku kobiet.

Zgony wykazywały do ok. 1975 r. tendencję spadkową. W 1948 r. na 1000 mieszkańców Łodzi zanotowano 11,5 zgonów. W 1960 r. współczynnik ten wyniósł ok. 8,0. Do 1975 r. współczynniki umieralności kształtowały się na średnim poziomie ok. 10. Były one wyższe niż średnie dla Polski i innych wielkich miast. Szczególne miejsce zajmują współczynniki umieralności niemowląt na 1000 urodzeń żywych. Wskaźniki te na przestrzeni lat stale obniżały się, a to na skutek wzrostu i doskonalenia opieki zdrowotnej nad kobietą w ciąży, następnie niemowlęciem oraz matką.

Pomimo niewątpliwych osiągnięć w tym zakresie Łódź nadal wykazuje najwyższe współczynniki umieralności niemowląt na tle innych wielkich miast Polski.

Dziesięciolecie 1975-1985 przyniosło niespotykane dotąd zjawisko wzrostu zgonów, zwłaszcza wśród mężczyzn w grupach wieku produkcyjnego. Zjawisko to nazwano nadumieralnością mężczyzn. Niezbądane są do końca przyczyny tego stanu rzeczy, nie ulega jednak wątpliwości, iż rozwój cywilizacji spowodował także nasilenie wielu chorób, w tym chorób serca, miażdżycy, choroby wieńcowej, nowotworów i innych, powodujących wzrost umieralności. Ponadto ludzie giną na skutek rozwoju motoryzacji, w wypadkach drogowych i innych, a także w konsekwencji nadużywania alkoholu. Ostatnio zanotowano obniżenie się granic przeciętnego trwania życia ludności obydwu płci, zarówno w grupach wieku produkcyjnego, jak i w wieku poprodukcyjnym. W Łodzi zauważamy najwyższe wskaźniki zgonów na 1000 mieszkańców wśród innych wielkich miast. Przyrost naturalny na przestrzeni lat wykazywał stałą tendencję spadkową: z 17% w 1948 r. do -0,7% w 1985 r. Do 1975 r. stan ten był konsekwencją szybszego spadku liczby urodzeń w stosunku do spadku liczby zgonów. Po 1980 r. nastąpiło, jak już o tym była mowa, zwiększenie liczby zgonów i znaczne obniżenie się wskaźników przyrostu naturalnego, spadł on bowiem poniżej jedności.

Tak niski przyrost naturalny stawia Łódź w rzędzie miast o najniższym przyroście biologicznym mieszkańców. Średni współczynnik przyrostu naturalnego w miastach Polski wynosił w 1985 r. 7,2‰; w innych wielkich miastach wskaźniki te były następujące w 1985 r.: Wrocław 5,9‰, Kraków 5,7‰, Poznań 3,7‰, Warszawa 1,1‰.

Lata 1950-1956 były okresem wyżu demograficznego, lata 1965-1975 - niżu demograficznego. Po 1980 r. obserwujemy pewne ożywienie oraz wzrost współczynników płodności, choć dla Łodzi przyrosty te są niewielkie. Tak więc od lat sześćdziesiątych w Łodzi nie jest zapewniona reprodukcja prosta ludności. Występująca tu reprodukcja zawężona nie zapewnia rotacji pokoleń matek (jedna kobieta pozostawia średnio mniej niż jedno dziecko płci żeńskiej).

Ważne miejsce wśród elementów ruchu ludności zajmuje przyrost wędrownkowy. Szczególne nasilenie napływu ludności do Łodzi, podobnie zresztą jak i do wielu innych miast polskich, miało miejsce w pierwszych latach powojennych. Około 300 tys. osób przybyło do Łodzi w pięciolecie 1945-1949, w tym tylko w 1945 r. ok. 200 tys. Stabilizacja gospodarcza i demograficzna spowodowała stopniowe osłabienie ruchów migracyjnych. Wprowadzenie zaś w latach pięćdziesiątych administracyjnego zamknięcia miasta spowodowało znaczne ograniczenie napływu ludności z zewnątrz. Wielkości te określano wówczas jako niezbędne minimum dla gospodarczej egzystencji miasta. Trudno z perspektywy czasu pogodzić się z słusznością tego typu decyzji administracyjnych. Po 1970 r. zrezygnowano z restrykcji meldunkowych w stosunku do miast polskich, spowodowało to ponowne ożywienie napływu ludności. Jedynymi ograniczeniami były jak zawsze, niedobory mieszkaniowe i trudności uzyskania stałego miejsca zamieszkania.

Dodatnie saldo ruchów migracyjnych utrzymywało się we wszystkich pięcioleciach, poza latami 1956-1960. W dziesięciolecie 1961-1970 liczby te wynosiły 28 350 osób, w latach 1971-1980 ok. 60 tys. W sytuacji bardzo niskiego czy wręcz ujemnego przyrostu biologicznego ludności Łodzi dodatnie saldo ruchów wędrownkowych stanowiło korzystne zjawisko dla miasta. Po 1980 r. nastąpił spadek salda migracji na rzecz miasta, zmniejszył się znacznie dopływ ludności z pobliskich miejscowości, a to na skutek ogromnych trudności mieszkaniowych, spadku liczby oddawanych nowych mieszkań do użytku, przestojów w zakładach pracy, z powodu kryzysu gospodarczego, braku zaopatrzenia materiałowo-technicznego itp. Dodatkowym niebagatelnym czynnikiem była emigracja zewnętrzna. Miała ona przede wszystkim charakter ekonomiczny, częściowo zaś polityczny. Następowало także łączenie rodzin. Czynniki te spowodowały, iż w latach 1981-1985 saldo migracji do Łodzi wyniosło 6700 osób i było najniższe w całym powojennym czterdziestoleciu. Stagnacja gospodarcza lat osiemdziesiątych pozwala sądzić, iż tak niski przypływ ludności z zewnątrz nie miał ujemnego wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy tego okresu.

Reasumując stwierdzić należy, iż w wyniku ruchu ludności przyrost liczby mieszkańców Łodzi następował za pośrednictwem dwu czynników: biologicznego i wędrownego. W pierwszych latach po wojnie decydujący był przyrost napływowy, następnie, w dziesięcioleciu 1951-1960, czynnik biologiczny decydował o wielkości przyroście demograficznego w Łodzi. W dwudziestoleciu (1961-1980) proporcje te uległy przekształceniom; zauważamy korzystne oddziaływanie dodatniego salda ruchu wędrownego. Niski przyrost naturalny w latach osiemdziesiątych, przy równocześnie niskim saldzie dopływu do miasta spowodował nieomal wyrównanie proporcji pomiędzy przyrostem biologicznym ludności i saldem napływu do miasta. Stwierdzamy, iż w latach 1961-1980 czynnikiem alimentującym liczbę mieszkańców Łodzi był zdecydowanie ruch migracyjny.

Halina Mortimer-Szymczak

DEMOGRAPHIC CHANGES IN ŁÓDŹ DURING 1945-1985 PERIOD

The article discusses demographic relations in Łódź over a 40-year period. They appeared to be typical for a large urban centre displaying peculiar characteristics a working-class town. Textile industries tend to dominate here, indices of occupational activity of women are high, while wages are relatively low in comparison with other large cities, which is accompanied by underdevelopment of services. There is presented the dynamics and structure of development of these phenomena also against the background of other large cities in Poland. Łódź suffered population losses during the Second World War, which were next followed by population increases in successive five-year periods. Population density is differentiated according to districts. Further analysis was focussed on the demographic and socio-occupational structure of the local population, and on rural-urban migration and natural population movement indices. Population increase was high initially with its rates next falling reaching negative figures. Low population increase causes that Łódź can be ranked among cities with the lowest population increase. Summing up, it can be stated that as a result of population movement, the increase in the number of Łódź inhabitants was initially due to the biological factor (1951-1960), and next (1961-1980) to a positive balance of migratory movement. Ultimately, a factor accounting for increase in the number of the city's population was a marked surplus in migratory movement.